

اقتصاد دفاع در دوران جدید

حسین درّی نوگورانی

عضو هیأت علمی دانشگاه جامع امام حسین (ع)



www.ketab.ir

نشر ساقی، ۲۴۵/۱۵۲

دزی، حسین، ۱۳۴۰ -

اقتصاد دفاع در دوران جدید / حسین دزی نوگورانی. - تهران: ساقی،

چاپ اول: ۱۳۹۲، ۴۰۸ ص.

ISBN 978-600-6128-54-2

۱۶۰۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.

۱. دفاع ملی - - جنبه‌های اقتصادی. ۲. صنایع دفاعی - - جنبه‌های

اقتصادی. ۳. سیاست نظامی - - ایران - - جنبه‌های اقتصادی.

۳۳۸/۲۳۶

HCV۹/۵۷۵۲

۱۳۹۲

۳۳۵۰۲۲

کتابشناسی ملی



اقتصاد دفاع در دوران جدید

حسین درّی نوگورانی

نوبت چاپ: اول، ۱۳۹۲، شمارگان: ۲۲۰۰ نسخه

ویراستار: حسین افشار

طراح جلد: احسان نوری نجفی

ناظر چاپ: حمید علی محمدی

لیتوگرافی: کوثر، چاپ: سروش

شابک: ۹۶۴۸-۵۴-۲-۶۱۲۸-۶۰۰-۹۷۸، قیمت: ۱۶۰۰۰۰ ریال

حقوق چاپ و نشر برای نشر ساقی محفوظ است. تلفن: ۸۸۸-۹۷۴۸

فهرست

۱	سخن ناشر
۳	پیش‌گفتار
۷	فصل اول کلیاتی درباره‌ی اقتصاد دفاع
۴۱	فصل دوم پیشینه‌ی علم اقتصاد دفاع
۸۹	فصل سوم روند و ترکیب هزینه‌های نظامی در جهان و ایران
۱۵۱	فصل چهارم پی‌آمدهای اقتصادی هزینه‌های نظامی
۱۸۹	فصل پنجم تخصیص بهینه‌ی منابع در درون بخش دفاع: برخی تکنیک‌های تخصیص منابع و بودجه‌بندی در درون بخش دفاع
۲۵۷	فصل ششم بازار نیروی کار نظامی
۳۰۹	فصل هفتم بازار تجهیزات نظامی
۳۳۹	فصل هشتم اقتصاد بسیج ملی
۳۷۱	منابع
۳۸۳	اعلام

سخن ناشر

در دوران دفاع مقدس، یکی از نارسایی‌هایی که در گذر زمان بیش از پیش بروز می‌یافت، نارسایی در ملاحظه ابعاد اقتصادی جنگ از سوی برخی دست‌اندرکاران جنبه‌های نظامی جنگ، و کمتر از حد اهمیت دادن به جنگ و پیامدهای آن از سوی برخی متصدیان اقتصادی کشور بود؛ بویژه آن که آغاز جنگ تحمیلی فاصله چندانی با پیروزی انقلاب اسلامی و استقرار نظام جمهوری اسلامی در ایران نداشت، و کشورداری در یک فضای انقلابی مردمی و در چارچوبی اسلامی، آن هم هنگام یک بحران جنگی وسیع و طولانی، کمتر فرصت تجربه یافته بود. به همین دلیل بویژه در اواخر جنگ تحمیلی، ضرورت شکل گرفتن یک نگرش تلفیقی از دانش‌ها و ملاحظات دفاعی امنیتی استراتژیک و اقتصادی، به مراتب فراتر از صرفاً یک رشته علمی، بیشتر احساس می‌شد، و امروز بیش از آن سال‌ها احساس می‌شود.

آنچه امروزه در کشورهای مختلف از جمله کشورمان با عنوان "اقتصاد دفاع" حداقل در مجامع علمی و مطالعاتی شناخته شده است، در پاسخ به این ضرورت و نیازهایی پیرامون آن بوده است. اما متأسفانه هنوز متن علمی تألیفی در خور توجهی در این زمینه به تفصیل و نسبتاً جامع به زبان فارسی در قالب یک کتاب، نگاشته نشده بوده است. کتابی که پیش‌رو دارید در پاسخ به چنین نیاز و ضرورتی نشر یافته است، تا گام نخستینی برای آغاز تألیف‌های غنی‌تر و تفصیلی‌تر و بهنگام‌تر و همه‌جانبه‌تر در کشورمان باشد.

نویسنده این کتاب، از سالهای اولیه دهه ۱۳۷۰ به تحقیق و ترجمه و تألیف و طراحی دوره‌های آموزشی و ارائه مشاوره و همایش‌های علمی و برگزاری کلاس‌های درسی در زمینه اقتصاد دفاع و موضوعات مربوط اشتغال داشته است. اما او و ناشر، به برخی ضعف‌ها و کمبودهای احتمالی کتاب نیز اذعان دارند. روشن است که نگرشی کاملاً بومی در عین آگاهی عمیق از دستاوردهای بشری در طول تاریخ، و مبنایابی و محتواگزینی ناب و بجا از عمق معارف اسلامی، در قلم و علوم مختلف بویژه علوم انسانی، شایسته و مورد انتظار یک نظام اسلامی در ایران عزیز است که در نوشته‌ها باید مورد توجه اکید قرار گیرد. اما همان‌گونه که اشاره شد، با این وجود این متن به عنوان متن تألیفی آغازین در این زمینه، در خور توجه است.

مناسب به نظر می‌رسید که بخش یا بخش‌هایی نیز در این کتاب، به نقش اقتصاد در امور دفاعی و همچنین نحوه نگرش اقتصادی به جنگ و امور امنیتی و استراتژیک در فرهنگ اسلامی و تاریخ جوامع مسلمان پرداخته می‌شد. همچنین تمرکز و ذکر مصادیقی بیشتر از جمهوری اسلامی ایران با رعایت روحیه‌ی حفاظتی می‌توانست به کاربردی‌تر شدن متن کمک کند. اگر آمارهای بهنگام‌تری در اختیار بود، برخی تحلیل‌های آماری به زمان کنونی (۱۳۹۲ شمسی و ۲۰۱۳ میلادی) نزدیک‌تر بود و از تازگی بیشتری برخوردار بود. تألیف گروهی از صاحب‌نظران هر رشته در هر زمینه می‌توانست یک کتاب مرجع با اعتبار بیشتری را برای جامعه علمی و دست‌اندرکاران دفاعی و امنیتی فراهم آورد، و ... اما در صورتی که در انتظار آنچه گفته شد، می‌نشستیم و بنشینیم، وقفه چندین ساله در انتشار چنین اثر علمی‌ای، باز تداوم می‌یافت و می‌یابد، و همانند نوشته‌ی مورخی بسیار دقیق و محتاط می‌شد که تا آن‌گاه که تمام مدارک و اسناد تاریخی واقعه‌ای را گرد نمی‌آورد، دست به نگارش نمی‌زد، و در عین حال، هیچ‌گاه این تمام مدارک و اسناد برای وی گرد نمی‌آمد!

متن پیش‌رو، حاصل یک فعالیت تحقیقاتی است که در سال‌های گذشته در دانشگاه امام حسین (ع) صورت گرفته، و با در دسترس قرار گرفتن برخی آمارهای جدید، در زمینه تحلیل‌های مقداری بهنگام شده است. با توجه به طولانی شدن مطلب، مجال پرداختن به برخی مباحث در این متن وجود نداشته است که امید می‌رود در مجلدات یا در کتب و مقالات علمی دیگری به آنها پرداخته شود. با وجود برخی کاستی‌های برشمرده شده، این کتاب در تألیف مباحث علمی اقتصاد دفاع با نگرش جدید و با تمرکز بر مباحث مورد نیاز جمهوری اسلامی ایران، هنگام نشر مشابهی ندارد.

دیدگاه‌ها و نقادی‌های خیرخواهانه و متعهدانه علمی موجب امتنان و مایه امید و دلگرمی خواهد بود.

پیش‌گفتار

در گذشته‌های دور، این فرض که کشوری بتواند در صورت تمایل، در انزوا به سر برد و خود را از شعاع نفوذ و تأثیر دیگر کشورها دور نگه دارد، می‌توانست جنبه‌هایی از واقعیت را دربر داشته باشد، اما این جنبه از واقعیت دست‌کم چندین دهه است که در زمره‌ی ذهنی‌گرایی‌های خیال‌پردازانه قرار گرفته است و فرض تحقق آن، تنها در ساده‌سازی‌های آموزشی و در سطوح مقدماتی علوم اجتماعی جای گرفته است. حیات هر کشور به قدرتش در عرصه‌ی بین‌المللی بازمی‌گردد و اندازه‌ی قدرت، چیزی جز میزان تأثیرگذاری یک بازیگر صحنه‌ی بین‌المللی بر بازارها و نتایج رویدادهای جهانی

در جهت منافع و مصالح مورد نظر خود نیست. [Jones, 241]

به‌یقین در عمل، منافع و مصالح کشورها به‌طور واقعی یا به گمان اداره‌کنندگان، در تقابل قرار می‌گیرد و چنین تقابلی با پیچیده‌تر شدن روابط و کمیاب‌تر شدن منابع، استمرار می‌یابد. در دوران جنگ سرد، تقابل دو بلوک اصلی قدرت و استراتژی‌های بازدارندگی متناسب، شکل ویژه‌ای یافته بود که با پایان آن مرحله، به‌کلی دگرگون شد و اجزای آتش‌گیرانه‌ی متلاشی‌شده‌ی بلوک‌بندی پیشین، در فضای پذیرای تنش‌های مسکوت محلی و منطقه‌ای پخش شد و شعله‌های تقابل‌های پراکنده‌ی محلی را به گونه‌ای لجام‌گسیخته برافروخت. اگرچه سالیانی اندک پس از سال‌های ۸۷-۱۹۸۶ که هزینه‌های

نظامی جهان دست کم نزدیک به ۱۰۰۰ میلیارد دلار رسید، شاهد کاهش این هزینه‌ها بودیم، اما کاهش هزینه‌های نظامی، به هیچ وجه متناسب با پایان ادعایی کل جنگ سرد و همچنین تنش‌زدایی و کم‌رنگ شدن منازعات مسلحانه در سال‌های بعد نبود و شواهد به‌روشنی بیانگر تغییر جهت تقابل گذشته و سوق یافتن به تقابل شمال جنوب با تأکید بر جهان اسلام بوده‌اند.^۱ در این میان، با فروپاشی اتحاد شوروی و بلوک شرق، بازار با تسلیحات نظامی ارزان، سیراب شد^۲ و روشن است که برخی از این تسلیحات، راه خود را به منازعات منطقه‌ای باز کردند. علاوه بر این، پیمان‌های ممنوعیت و محدودیت سلاح‌های استراتژیک هسته‌ای و متعارف، در برخی ابعاد، هزینه‌های بازدارندگی را افزایش دادند. از سوی دیگر، برچیدن سلاح‌ها نیز خود هزینه‌آفرین است و به تعبیر برخی از صاحب‌نظران، صلح نیز همانند رویارویی، هزینه‌ی خاص خود را دارد که چندان هم ارزان نیست.

علاوه بر آنچه گفته شد، روند هزینه‌های نظامی در سطح جهانی، نشان از تغییر رو به رشد این هزینه‌ها در بسیاری از مناطق و کشورها دارد که این امر، مستلزم اختصاص سهم به‌مراتب بیش‌تری از اقتصاد به امور نظامی و استراتژیک و در نتیجه، اهتمام و توجهی به‌مراتب بیش‌تر در زمینه‌ی تحلیل علمی و مستند آن‌ها است. حوادث و تحولات ابتدای قرن بیست و یکم نیز دگرگونی‌های بسیار سنگینی را ایجاد کرده است که نمی‌توان در تحلیل‌های علمی از آن‌ها چشم‌پوشی نمود. جهانی شدن^۳ اگرچه در دنیای مدرن سابقه‌ای چندین دهه‌ساله دارد، در یکی دو دهه اخیر شتابی بسیار فزون‌تر از گذشته به خود گرفته و حوادث به‌ظاهر کوچک محلی را تأثیری منطقه‌ای و گاهی جهانی بخشیده است. بروز پدیده‌هایی نظیر سواری مجانی صحنه‌ی بین‌الملل^۴ در بهره‌گیری کشورها از کالاهای عمومی و گسترش پیمان‌های فراملیتی در این میان، نگرش علمی جهانی را می‌طلبند. واقعه‌ی ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱/۲۰ شهریور ۱۳۸۰، موجی ایجاد نمود که عرصه‌های مختلف دفاعی استراتژیک را در سطح جهانی درنوردید. حمله‌ی آمریکا به افغانستان و عراق

۱. از جمله رک. به: موضع‌گیری نیکسون که سال‌ها پیش تصریح کرده بود جهان اسلام «یکی از بزرگ‌ترین چالش‌های سیاست خارجی آمریکا در قرن بیست و یکم» است. (روزنامه اطلاعات، ۲۳ دی ۱۳۷۰).

۲. به‌ویژه که کشورهای این بلوک به‌شدت در سال‌های ابتدایی پس از فروپاشی در پی کسب درآمدهای ارزی بودند.

۳. اعم از این که پروژه (جهانی‌سازی) باشد یا پروسه (جهانی‌شدن).

۴. منظور از سواری مجانی، بهره‌برداری از منافع کالاهای عمومی، بدون پرداخت هزینه‌ای در ازای آن است. این پدیده از آن‌جا ناشی می‌شود که افراد مختلف به‌تدریج درمی‌یابند که منافع کالاهای عمومی را نمی‌توان دریغ داشت، حتی اگر هزینه‌ی آن‌ها پرداخت نشوند، بنابراین از پرداخت هر گونه هزینه‌ای بابت آن طفره می‌روند. در این باره رک. به: بخش «جایگاه دولت در اقتصاد».

به دنبال حادثه‌ی مزبور نیز در حوزه‌ی استراتژیک کشورمان تأثیری بی‌بدیل بر جای گذاشت که هنوز ادامه دارد. پیشرفت‌ها و پیروزی‌های کم‌سابقه‌ی گروه‌های جهادی^۱ و شکل‌گیری شبکه‌های تروریستی فراملیتی^۲ و بیم‌دستیابی این شبکه‌ها به تسلیحات کشتار جمعی، به‌ویژه تسلیحات هسته‌ای^۳، حوزه و چگونگی فعالیت دولت‌های بیرون از قلمرو سلطه‌ی قدرت‌های بزرگ^۴ که خود را خارج از تقسیم کار آن‌ها قرار داده‌اند، انقلاب در امور نظامی (RMA)، منازعات مجازی و گسترش و پیروسی‌های رایانه‌ای و درگیری‌های سایبری، انقلاب‌های مخملین^۵، هم‌چنین تحولات فراوان در اقتصاد جهانی^۶ که بی‌تردید تأثیرهایی استراتژیک نیز در پی داشته است. موجب شده‌اند که مسائل راهبردی امنیتی دفاعی بی‌س از پیش در همه‌ی عرصه‌های علم بشری موضوعیت یابند. قلمرو اقتصاد نیز - بلکه پیش از بسیاری عرصه‌ها - در این میان کاربرد نزدیک و مستقیم و بی‌بدیل یافته است. کتاب حاضر، روش‌شناسی تحلیل برخی از این موضوع‌ها را با نگرش ویژه‌ی اقتصادی پوشش خواهد داد و به عبارتی، به تحلیل مفهوم و روش‌شناسی و هم‌چنین به بیان برخی موضوع‌های اقتصاد دفاع خواهد پرداخت.

در فصل اول، به کلیاتی درباره‌ی اقتصاد دفاع می‌پردازیم و ماهیت این علم به گونه‌ای مقایسه‌ای و هم‌چنین برخی مباحث روش‌شناسی مطرح خواهد شد. در فصل دوم، پیشینه‌ی اقتصاد دفاع از سده‌های گذشته به‌ویژه در فضایی که امروز به‌صورت یک اصطلاح کاربرد عمومی یافته است (دنیای غرب)، مرور می‌شود. فصل سوم به روند و ترکیب هزینه‌های نظامی در سطح جهانی و هم‌چنین ایران در چند دهه‌ی اخیر اختصاص دارد. فصل چهارم پی‌آمدهای مختلف هزینه‌های نظامی در فرایند و چارچوب بودجه‌ی دولت و پس‌انداز و سرمایه‌گذاری و تأثیر بر رشد و ظرفیت جذب هم‌چنین بر هزینه‌های اجتماعی و بخش خارجی و توسعه‌ی اقتصادی و آثار جانبی و باقی‌مانده را به‌صورت مبنایی تحلیل کرده و سرانجام برخی الگوهای برآوردکننده‌ی این آثار را موضوع بحث قرار داده است. پس از نگرشی عمده‌تاً برون‌بخشی، به فصل پنجم برای تحلیل تخصیص

۱. از جمله و از همه بارزتر، حزب‌الله لبنان در برابر رژیم صهیونیستی.

۲. از جمله گروه القاعده.

۳. امکان دستیابی گروه‌های غیردولتی به این تسلیحات، هنوز به‌ویژه از نظر فنی چندان قطعی به نظر نمی‌رسد.

۴. به‌ویژه آمریکا.

۵. در ادبیات سیاسی و روابط بین‌الملل این قدرت‌های بزرگ، از برخی از این دولت‌ها به «کشورهای چموش» (Rogue Nations) تعبیر می‌شود.

۶. Velvet Revolutions: البته در این زمینه که آنچه با این عنوان نام برده می‌شود، واقعاً نوعی انقلاب با ویژگی‌های انقلاب‌ها است یا باید از آن به براندازی نرم و از این قبیل تعبیر نمود، اختلاف وجود دارد.

۷. بحران مالی سال ۲۰۰۸ در این میان تأثیر فراوان داشته است.

بهینه‌ی منابع در درون بخش دفاع پرداخته‌ایم و برخی تکنیک‌های تخصیص منابع و بودجه‌بندی در درون بخش دفاع را با تمرکز بر تحلیل هزینه - اثربخشی و فرایند تحلیلی سلسله‌مراتبی و منطق فازی به‌عنوان رویکردی شهودی به چاره‌جویی نااطمینانی معرفی کرده‌ایم. برای تحلیل بازار دفاعی، به آگاهی از وضعیت و رفتار دو بازار اصلی دفاعی، یعنی بازار نیروی کار و بازار سرمایه و تجهیزات دفاعی نیاز است، به همین جهت، در فصل ششم، بازار کار نظامی مطرح شده است و علاوه بر مبانی نظری، تقاضا و عرضه و فضای در کنار یکدیگر قرار گرفتن این دو عنصر اصلی سازوکار بازار در قلمرو نیروی کار نظامی را مرور کرده‌ایم. فصل هفتم نیز فصل تحلیل بازار تجهیزات نظامی است که در آن، ضمن ارائه‌ی برخی توابع ریاضی ذی‌ربط، ویژگی‌ها و جانب تقاضا و عرضه در تدارک نیازمندی‌های تجهیزاتی دفاعی بحث شده است. در آخرین فصل (فصل هشتم) به اقتصاد بسیج ملی توجه کرده‌ایم و علاوه بر معرفی ماهیت و اصول و ویژگی‌های اصلی بسیج ملی امکانات، که قلمرویی به مراتب وسیع‌تر از نیروی مقاومت بسیج و سازمان بسیج است، و ارائه‌ی نحوه‌ی تحلیل اقتصادی آن، مروری بر بسیج در جمهوری اسلامی ایران و ملاحظات برای برنامه‌ریزی آن داشته‌ایم.

در تمامی موضوع‌ها و تحلیل‌ها، سعی بر آن بوده است که موضوع انتخاب‌شده‌ی مورد بحث، با نیازهای کشورمان تناسب داشته و دارای اولویت باشد، هم‌چنین با توجه به مجال محدود، روش‌ها و تحلیل‌هایی مورد توجه قرار گیرند که در تحلیل مباحث مشابه جمهوری اسلامی ایران کاربرد یابند.